

Rozpad imperium wewnętrznego ZSRR

Ireneusz Artur Gryz

Adresat zajęć: uczniowie szkoły ponadpodstawowej.

Rodzaj zajęć: historia, geografia.

Cel ogólny: Pogłębienie wiedzy uczniów o wydarzeniach z lat 80. i początku 90. XX w., które wpłynęły na rozpad Związku Radzieckiego.

Cele szczegółowe:

Uczeń:

- poznaje wydarzenia prowadzące do rozpadu ZSRR;
- charakteryzuje przyczyny tych wydarzeń;
- rozumie następstwa likwidacji Związku Radzieckiego;
- dostrzega ciągłość procesów polityczno-gospodarczych zachodzących na świecie w lat 80. i 90. XX w. oraz ich dynamikę;
- ocenia proces transformacji krajów postradzieckich;
- zauważa zależności pomiędzy różnymi dziedzinami życia społecznego;
- buduje argumentację, uwzględniając różne aspekty badanego procesu;
- pozyskuje informacje z różnych źródeł, dokonuje ich selekcji i hierarchizacji celem formułowania wniosków na ich podstawie;
- stawia hipotezy i doskonali umiejętność ich weryfikowania;
- interpretuje dane liczbowe przedstawione w postaci tabel i wykresów;
- doskonali pracę z mapą;
- rozwija umiejętności komunikowania się i współpracy w grupie.

Metody pracy: burza mózgów, elementy metody jigsaw, pogadanka.

Formy pracy: praca w grupach, praca indywidualna, praca z całą klasą.

Środki i materiały dydaktyczne: kadry i fragmenty filmu *Stadion, czyli Jarmark Europa* (1998) Andrzeja Sapii, wykresy i tabele, teksty źródłowe, atlasy historyczne i geograficzne.

Słowa kluczowe: Związek Radziecki, Michaił Gorbaczow, pierestrojka, WNP, wyścig zbrojeń.

Czas: 2 godziny lekcyjne.

Bibliografia: Akt Przywrócenia Państwa Litewskiego, Wilno, 11 III 1990 r., https://pl.wikipedia.org/wiki/Akt_Przywr%C3%B3cenia_Pa%C5%84stwa_Litewskiego#/media/Plik:Act_of_Restoration_of_Independence_of_Lithuania_1990-03-11.png

- *Alma-Ata Protocol on Creation of CIS Signed*, <https://www.prlib.ru/en/history/619829>
- *Bałtycki łańcuch żywych rąk*, <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/670188,Baltycki-lancuch-zywych-rak>
- Brzeziecki A., Nocuń M., *Łukaszenka. Niedoszły car Rosji*, Znak, Kraków 2014
- Cheda R., *ZSRR: Historia złowieszczego molocha*, „Rzeczpospolita” 28V2017, <https://www.rp.pl/Rzecz-o-historii/305259852-ZSRR-Historia-zlowieszczego-molocha.html>
- Czachor R., *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011. Studium politologiczne*, Wydawnictwo Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach, Polkowice 2011
- Czubiński A., *Europa XX wieku. Zarys historii politycznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000
- Gorbaczow M., *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i całego świata*. Cyt. za: Marples D.R., *Historia ZSRR. Od Rewolucji do rozpadu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2006
- Kapuściński R., *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 1993
- Krajewski A., *Gwiezdne wojny — przebudzenie*, <https://wei.org.pl/article/gwiezdne-wojny-przebudzenie/>
- Mykhnenko V., *Ukrainian miners and their defeat*, tłumaczenie autora scenariusza, http://www.policy.hu/mykhnenko/State_Society_Protest.pdf
- Nowakowski K., *Niedobory w gospodarce a społeczeństwo i jednostka*, „Śląsk” Spółka z o.o., Katowice 1993
- *Przemówienie Ronalda Reagana o „Imperium zła” — czerwiec 1983*, brytyjska Izba Gmin, <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/teksty-zrodlowe/przemowienia/1126-przemowienie-ronalda-reagan-a-o-imperium-zla-czerwiec-1983-brytyjska-izba-gmin>
- Reagan R., *Moja wizja Ameryki. Najważniejsze przemówienia prezydenta Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 2004
- „Rzeczpospolita”, 2 II 2016 r.
- Smoleń M., *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1999*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994
- Szymański J., *Relacje traktatowe z Rosją po przystąpieniu Polski do UE* [w:] Białostockie Studia Prawnicze, z. 9, Białystok 2011
- *Tak upadał ZSRR. Trzy tysiące ludzi i co z tego?*, <https://tvn24.pl/-1,1713721,0,1,tak-upadal-zsrr-3-tys-ludzi-i-co-z-tego,wiadomosc.html>
- Wilczak J., Johnsson P., *Jak 25 lat temu rozwiązywano Związek Radziecki*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1521735,1,jak-25-lat-temu-rozwiazywano-zwiazek-radziecki.read>
- Wojtowicz E., *Przemysł ZSRR na tle przemysłu światowego* [w:] „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Techniczne”, z. 8, 1980, s. 203, dostępny przez: <https://dspace.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/4591/Przemysl%20ZSRR%20na%20tle%20przemyslu%20swiatowego.pdf>

PRZEBIEG ZAJĘĆ:

1. Nauczyciel wita podopiecznych i — nie podając tematu lekcji — informuje o tym, że w trakcie zajęć poznają fakty dotyczące historii pewnego kraju. Zadaniem uczniów jest odgadnięcie na podstawie podawanych przez nauczyciela informacji, o jakie państwo chodzi (ZAŁĄCZNIK NR 1). Prowadzący zajęcia przedstawia dane zawarte w załączniku w turach, dając szansę podopiecznym na udzielenie odpowiedzi w przerwach pomiędzy podawanymi kolejno informacjami. Oczywiście, jeżeli uczniowie nie wskażą prawidłowego rozwiązania kwizu po wyczerpaniu podpowiedzi, nauczyciel informuje ich o tym, że przedstawione dane dotyczą ZSRR.

2. Wszyscy uczestnicy zajęć zapoznają się z fragmentami filmu *Stadion, czyli Jarmark Europa* (5:00–7:35, 26:20–26:51, 37:35–38:25). Przed rozpoczęciem projekcji nauczyciel komunikuje, że miejscem przedstawionych wydarzeń, rozgrywających się w roku 1997, jest Stadion Dziesięciolecia w Warszawie, który w roku 1989 został przekształcony w największe w Europie targowisko. Zwraca również uwagę na to, iż Warszawa (Polska), ze względu na jej położenie geograficzne, tradycje i kulturę, jest miejscem, w którym najłatwiej zaobserwować można wzajemne oddziaływanie Zachodu i Wschodu w różnych okresach historycznych (co obrazuje np. znany dowcip o podróżnikach, z których jeden, moskwianin, jechał do Paryża, a drugi, paryżanin, podążał w kierunku przeciwnym. Gdy wysiedli na dworcu w Warszawie, obydwaj myśleli, że są już na miejscu). Jeżeli uczniowie nie znają języka rosyjskiego, konieczne jest także wyjaśnienie słów: завод = fabryka, закрыть = zamknąć.

3. Na tym etapie lekcji prowadzący stawia uczniom następujące pytania odnoszące się do zakończonej projekcji (pamiętając o tym, aby dać podopiecznym wystarczająco dużo czasu na udzielenie odpowiedzi przed zadaniem kolejnego z nich): Przedstawiciele jakich narodowości przybywają na Stadion Dziesięciolecia? Czy są to obywatele ZSRR? Dlaczego tak/nie? Na jakie doniosłe wydarzenie o charakterze politycznym wskazują dokonane przez was obserwacje?

Uczniowie na podstawie wypowiedzi bohaterów oraz kadrów przedstawiających paszporty powinni zauważyć, że przybyli do Warszawy pochodzą z Litwy, Białorusi, Estonii, Armenii oraz Rosji. Fakt posiadania wyżej wymienionych paszportów oznacza, że nie są oni obywatelami ZSRR (w skład, którego ich kraje wchodziły w czasach poprzedzających akcję filmu). Należy oczekiwać, że na podstawie powyższych obserwacji uczestnicy zajęć wyciągną wniosek, iż w roku 1997 Związek Radziecki nie istniał. Jeżeli uczniowie nie byłoby w stanie dojść do takiej konkluzji, nauczyciel powinien naprowadzić ich na właściwe rozwiązanie za pomocą pytań pomocniczych

odwołujących się do historii innych krajów (Na przykład: Czy pamiętacie, że w XX w. istniały dwa państwa niemieckie, RFN i NRD? Czy część obywateli zjednoczonych Niemiec wciąż posiada paszporty lub dowody osobiste NRD? Dlaczego nie?).

4. Nauczyciel przedstawia temat zajęć. Prosi następnie podopiecznych o zapoznanie się w atlasach historycznych z mapą przedstawiającą Europę w latach 80. i wyjaśnienie pojęć „imperium zewnętrzne ZSRR” i „imperium wewnętrzne ZSRR”. Ta część lekcji kończy się wyjaśnieniem wyżej wymienionych pojęć.

5. Nauczyciel prosi uczniów o zapoznanie się z tekstami znajdującymi w przekazanych im materiałach (ZAŁĄCZNIK NR 2). Po upływie czasu wyznaczonego na tę czynność prosi o udzielenie odpowiedzi na następujące pytania: Kiedy doszło do rozpadu ZSRR? Czy w jego miejsce utworzono nowy organizm państwowy? Dlaczego tak/nie? Jakie konsekwencje mógł pociągać za sobą fakt, iż Federacja Rosyjska uznawana jest za kontynuatora, a nie sukcesora Związku Radzieckiego?

Na podstawie zawartych w załączniku tekstów podopieczni powinni zauważyć, że rok 1991 jest uznawany za datę rozpadu ZSRR. Wspólnota Niepodległych Państw, do powołania której doszło w tym samym roku, nie była organizmem państwowym, lecz związkiem regionalnym (w tym miejscu nauczyciel może poinformować, że na mocy protokołu z Ałma Aty do WNP należało 11 państw: Azerbejdżan, Armenia, Białoruś, Kazachstan, Kirgizja, Mołdawia, Rosja, Tadżykistan, Turkmenistan, Ukraina i Uzbekistan). W przypadku problemów ze sformułowaniem odpowiedzi na ostatnie z pytań, prowadzący prosi uczniów o zastanowienie się nad tym, w jaki sposób rozstrzygnięte zostały problemy powstałe po rozpadzie ZSRR, które dotyczyły: broni jądrowej, udziału ZSRR w organizacjach międzynarodowych, zobowiązań finansowych Związku Radzieckiego. Ten etap zajęć zakończony zostaje wyjaśnieniem, że fakt, iż „Rosja honoruje zobowiązania i wykonuje uprawnienia przewidziane w umowach międzynarodowych, których stroną był Związek Radziecki” spowodował przekazanie jej przez rządy państw postradzieckich całego arsenału jądrowego ZSRR, znajdującego się na ich terytoriach (dotyczyło to Białorusi, Kazachstanu, Ukrainy). Z tego tytułu też Rosja zajęła miejsce ZSRR w Radzie Bezpieczeństwa ONZ, jak również przejęła dług Związku Radzieckiego wobec innych państw i organizacji międzynarodowych przekraczający siedemdziesiąt mld USD (co miało istotne znaczenie dla sytuacji polityczno-gospodarczej w kolejnych dziesięcioleciach).

6. W tej części lekcji uczestnicy pracują w grupach, posługując się atlasami historycznymi, geograficznymi (mapy przedstawiające rozmieszczenie różnorakich złóż surowców, upraw zbóż itp.) oraz materiałami rozdanyymi przez nauczyciela (wszyst-

kie grupy otrzymują ZAŁĄCZNIKI NR 3, 4, opcjonalnie 5). Zadaniem uczniów jest wskazanie (na podstawie tychże materiałów oraz wiadomości pozyskanych w czasie projekcji) skutków rozpadu ZSRR. Po upływie czasu przeznaczanego na realizację zadania przedstawiciele poszczególnych grup przedstawiają swoje spostrzeżenia, które zapisywane są na tablicy. Po zapisaniu wszystkich propozycji ma miejsce ich weryfikacja poprzez konfrontację z danymi zawartymi w atlasach i kartach pracy. Na podstawie map politycznych (atlasy historyczne) uczniowie powinni zauważyć, że po roku 1991 doszło do powstania na obszarze byłego ZSRR wielu państw. W konsekwencji tego wytworzyła się nowa sytuacja geopolityczna. Od Europy Zachodniej Federację Rosyjską, kontynuatorkę ZSRR, odgradzają dwa pasy państw, były republiki radzieckie i kraje dawnego Układu Warszawskiego. Nowo powstałe państwa na obszarze Zakaukazia i Azji Środkowej uniemożliwiają Rosji bezpośrednie działania także w tej części świata. Rosji ma ograniczony dostęp do Morza Bałtyckiego i Czarnego, ważne porty: Tallin, Ryga, Kłajpeda, Odessa, Jałta czy Batumi znajdują się na terytoriach państw postradzieckich. Na podstawie wypowiedzi bohaterów filmu oraz danych zawartych w załączniku nr 3 uczniowie powinni dostrzec, że po roku 1991 kraje postradzieckie przeżywały gwałtowny kryzys gospodarczy. Oznaczało to likwidację części zakładów produkcyjnych, wzrost bezrobocia, spadek siły nabywczej pieniądza, hiperinflację. Prowadzący zajęcia powinien zwrócić uwagę podopiecznych na fakt, iż opisane powyżej zjawiska przełożyły się na zmiany w ekonomii w skali globalnej — głównymi centrami gospodarczymi świata stały się jednocząca się Europa, Stany Zjednoczone oraz region Azji i Pacyfiku. Na podstawie danych z załącznika nr 4 uczestnicy zajęć powinni dokonać konstatacji, iż w wyniku rozpadu ZSRR doszło do utworzenia państw o niejednorodnej strukturze narodowościowej. Bardzo duża liczba ludności rosyjskojęzycznej (ponad dwadzieścia pięć milionów) żyje poza granicami Federacji Rosyjskiej. Taka sytuacja sprzyjała/sprzyja powstawaniu sporów terytorialnych i konfliktów, np. wojna o Górny Karabach wzmiankowana jest w filmie *Stadion, czyli Jarmark Europa*. W tym miejscu, jeśli pozwala na to czas, nauczyciel może wspomnieć o wojnach: w Południowej Osetii (1991–1992), Abchazji (1992–1993), Tadżykistanie (1992–1997), Czeczenii (1994–1996 i 1999–2009) oraz Donbasie (od 2014 r.), a także napięciach w stosunkach Rosji z krajami nadbałtyckimi, które to napięcia związane były z nieuregulowaniem kwestii granic państwowych. Dzięki danym zawartym w atlasach geograficznych (mapy przedstawiające rozmieszczenie różnorodnych złóż surowców, upraw zbóż itp.) lub w załączniku nr 5 uczniowie powinni zauważyć, że wiele obszarów uprawnych

oraz bogatych w cenne kopaliny znalazło się na obszarach nowo powstałych państw, co może mieć istotny wpływ na ich wzrost gospodarczy, jak również jest jednym z powodów, dla których kontynuatorka ZSRR, Rosja, przestała być supermocarstwem (pomimo przejścia broni masowego rażenia, która w wyniku podziału ZSRR znalazła się na terytorium nowo powstałych państw). Na zakończenie tej części lekcji uczniowie sporządzają notatkę w oparciu o spostrzeżenia zapisane na tablicy.

7. Prowadzący zajęcia prosi podopiecznych o zastanowienie się, kto mógł być autorem następującego fragmentu opisującego sytuację ZSRR w pierwszej połowie lat 80. XX w. (odczytuje tekst lub wyświetla na tablicy multimedialnej): „Kraj zaczął tracić impet. Częstsze stały się porażki gospodarcze. Trudności zaczęły się spiętrzać (...), a nierozwiązane dotąd problemy mnożyć. W życiu społecznym pojawiły się elementy tego, co nazywamy stagnacją, oraz inne zjawiska obce socjalizmowi. Ukształtował się pewien rodzaj »mechanizmu hamowania«, wywierający wpływ na rozwój społeczny i gospodarczy. A wszystko to wydarzyło się w momencie, kiedy rewolucja naukowa i technologiczna stworzyła nowe perspektywy rozwoju ekonomicznego i społecznego”¹. Po ustaleniu, iż chodzi o osobę Michaiła Gorbaczowa, nauczyciel przypomina, że polityk ten został wybrany Sekretarzem Generalnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego w roku 1985, a także przewodniczącym Prezydium Rady Najwyższej ZSRR w 1988 r., a przemiany zachodzące w ZSRR pod jego rządami nazywane są pierestrojką. Prowadzący zajęcia prosi podopiecznych o wskazanie w tekście dziedzin życia, które autor przytoczonej wcześniej wypowiedzi uważa za istotne. Dzięki terminom występującym w tekście uczniowie powinni zauważyć, że chodzi o gospodarkę, naukę i technikę oraz stosunki społeczne.

8. Na tym etapie lekcji zadaniem uczniów (wciąż pracujących w grupach) jest dokonanie — na podstawie otrzymanych materiałów (ZAŁĄCZNIKI NR 6–10) — charakterystyki ZSRR w latach 80. XX w., w obszarach wskazanych przez Gorbaczowa. Po upływie czasu przeznaczanego na realizację zadania przedstawiciele poszczególnych grup przedstawiają swoje spostrzeżenia, które zapisywane są na tablicy. Po zapisaniu wszystkich propozycji ma miejsce ich weryfikacja poprzez konfrontację z danymi zawartymi w materiałach rozdanych przez nauczyciela.

Na podstawie informacji z załącznika 6 uczniowie powinni zauważyć, że gospodarka ZSRR była w dużej mierze oparta na eksploatacji zasobów surowcowych i dostrzec korelację pomiędzy wahaniami cen ropy naftowej a dynamiką wzrostu do-

¹ Gorbaczow M., *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i całego świata*. Cyt. za: Marples D.R., *Historia ZSRR. Od Rewolucji do rozpadu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2006, s. 281.

chodu Związku Radzieckiego. Można oczekiwać, że uczestnicy zajęć zauważą różnicę pomiędzy potencjałem gospodarczym ZSRR i USA w owym okresie.

Należy spodziewać się, że dzięki danym zawartym w załączniku nr 7 uczniowie dostrzegą trudności Kraju Rad związane z niewystarczającym poziomem produkcji rolnej i na tej podstawie dokonają konstatacji, iż nie tylko było to niekorzystne w kontekście kondycji finansowej państwa, ale mogło również mieć przełożenie na nastroje społeczne w ówczesnych realiach (gospodarka niedoboru).

Informacje z załącznika 8 mają umożliwić uczestnikom zajęć ocenę organizacji pracy i efektywności produkcji w warunkach przerostu biurokracji charakteryzującego stosunki gospodarcze w ZSRR lat 80. XX w.

Dzięki danym znajdującym się w załączniku nr 9 uczniowie powinni dostrzec, że jednym ze znaczących problemów były dążenia odśrodkowe związane z różnicami etnicznymi, religijnymi i kulturowymi występującymi na obszarze Związku Radzieckiego, zaś informacje z załącznika nr 10 pozwalają na wyrobienie sobie zdania dotyczącego obciążeń gospodarki ZSRR powstałych w wyniku zwiększenia tempa wyścigu zbrojeń za czasów prezydentury Ronalda Reagana.

Na zakończenie tej części lekcji uczniowie sporządzają notatkę w oparciu o zweryfikowane w toku dyskusji spostrzeżenia.

PRACA DOMOWA:

Zadaniem uczniów jest przygotowanie pisemnej informacji o działaniach służących poprawie sytuacji społeczno-gospodarczej ZSRR, scharakteryzowanej podczas zajęć, które zostały podjęte w latach 80. XX w. przez ekipę M. Gorbaczowa.

ZAŁĄCZNIK NR 1

Jakie historyczne państwo charakteryzują następujące informacje?

Miało ono powierzchnię 22 mln km².

Powstało w roku 1922.

Nominalnie było federacją narodowych republik.

Ustrój polityczny i gospodarczy tego państwa był dyktaturą monopartyjną.

Położone było ono we wschodniej Europie oraz północnej i środkowej Azji.

Stolicą tego państwa była Moskwa.

Flaga tego państwa przedstawiała wizerunek złotego sierpa i młota, nad którym widniała czerwona pięcioramienna gwiazda.

ZAŁĄCZNIK NR 2

Porozumienie o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw

„My, Republika Białoruś, Rosyjska Federacyjna SRR, Ukraina, jako państwa założyciele Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, które podpisały traktat związkowy w 1922 r. (...) stwierdzamy, że Związek Radziecki jako podmiot prawa narodowego i rzeczywistość geopolityczna kończy swoje istnienie (...). Wspólnota Niepodległych Państw, w składzie Republika Białoruś, RFSSR, Ukraina pozostaje otwarta dla wszystkich członków ZSRR i innych państw dzielących cele i zasady niniejszego postanowienia. Wiskule, 8 XII 1991 r.”².

Protokół do Porozumienia o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw

„Współpraca między członkami tej organizacji będzie realizowana w oparciu o zasadę równych praw poprzez koordynujące instytucje utworzone na równych zasadach i działające zgodnie z porządkiem określonym w umowach między członkami Wspólnoty, która nie jest państwem. Alma Ata, 21 XII 1991 r.”³.

„W świetle prawa międzynarodowego Federacja Rosyjska uznawana jest za kontynuatora, a nie sukcesora Związku Radzieckiego. Rosyjska Socjalistyczna Federacyjna Republika Radziecka proklamowała wprawdzie Deklarację o suwerenności państwowej, ale nie ogłosiła deklaracji o niepodległości i aktu wystąpienia ZSRR. Po zawarciu Porozumienia o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw, Prezydent Federacji Rosyjskiej w nocie skierowanej do Sekretarza Generalnego ONZ z dnia 24 XII 1991 r. poinformował, że Federacja Rosyjska kontynuuje wypełnianie międzynarodowych zobowiązań ZSRR. Podobne stwierdzenie zostało zawarte w nocie rosyjskiego MSZ z dnia 27 I 1992 r., w której wyraźnie oświadczone, że Rosja honoruje zobowiązania i wykonuje uprawnienia przewidziane w umowach międzynarodowych, których stroną był Związek Radziecki”⁴.

² Za: Czachor R., *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011. Studium politologiczne*, Wydawnictwo Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach, Polkowice 2011, s. 16.

³ Na podstawie: *Alma-Ata Protocol on Creation of CIS Signed*, <https://www.prlib.ru/en/history/619829>

⁴ Szymański J., *Relacje traktatowe z Rosją po przystąpieniu Polski do UE* [w:] Białostockie Studia Prawnicze, z. 9, Białystok 2011, s. 54.

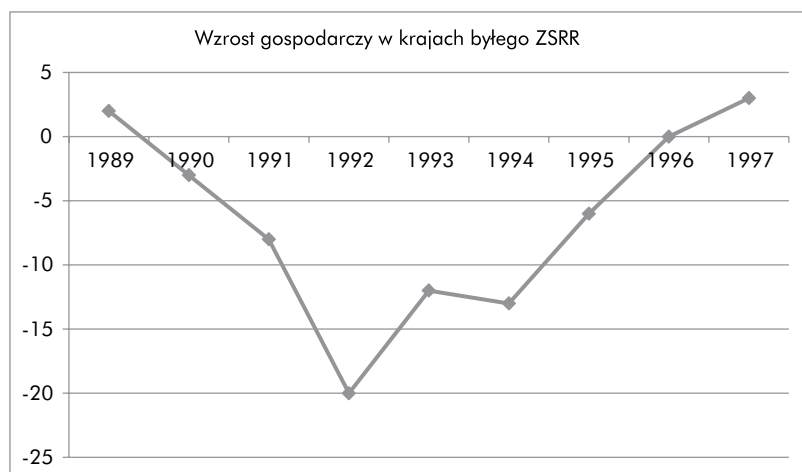
ZAŁĄCZNIK NR 3

„W pewnym momencie Rosjanie stwierdzili, że za ropę i gaz chcą pieniędzy. A płacić nie było czym. Dawniej wyglądało to tak, że kiedy Mińsk miał uzgadniać jakieś kwestie z Moskwą, premier Białorusi Wiaczesław Kiebicz zabierał parę skrzynek białoruskiej wódki i udawał się do stolicy Rosji, by zawrzeć porozumienie. Teraz wymyślić trzeba było coś nowego”⁵. Stanisław Szuszkiewicz, przewodniczący Rady Najwyższej Białoruskiej SRR w latach 1991–1994 r.

Poziom realnego PKB w 2004 i 2008 r. dla krajów byłego ZSRR
(1989 r. = 100)

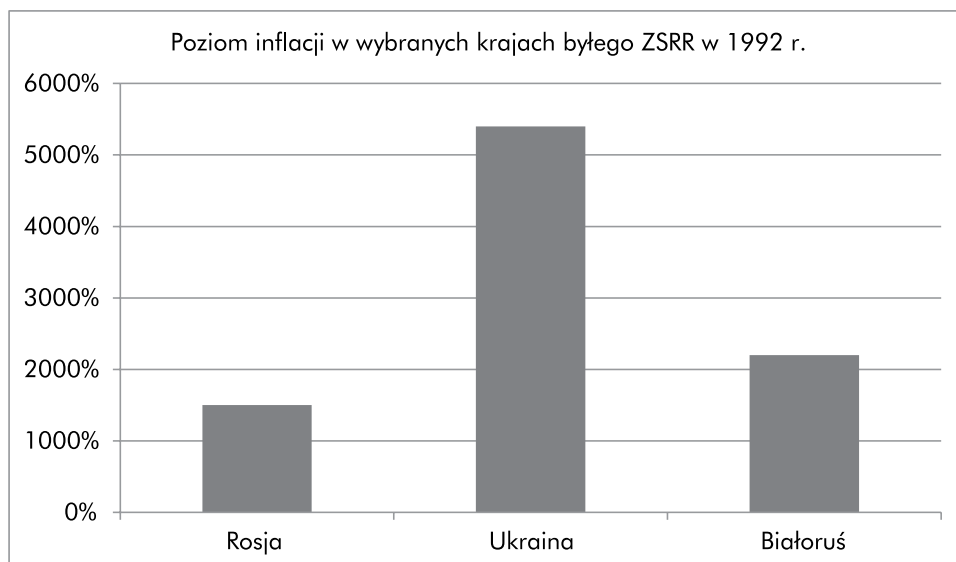
	2004 r.	2008 r.
Rosja	77	97
Białoruś	100	134
Ukraina	51	67
Kazachstan	94	124
Armenia	89	131
Azerbejdżan	71	163
Gruzja	41	73

Za: Tridico P., *Trajektorie rozwoju społeczno-ekonomicznego w gospodarkach postkomunistycznych*, Zarządzenie Publiczne Nr 1(15)/2011, dostępny przez: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-e503ccc2-538c-4517-8132-37bdee228855/c/zp15-5.pdf>

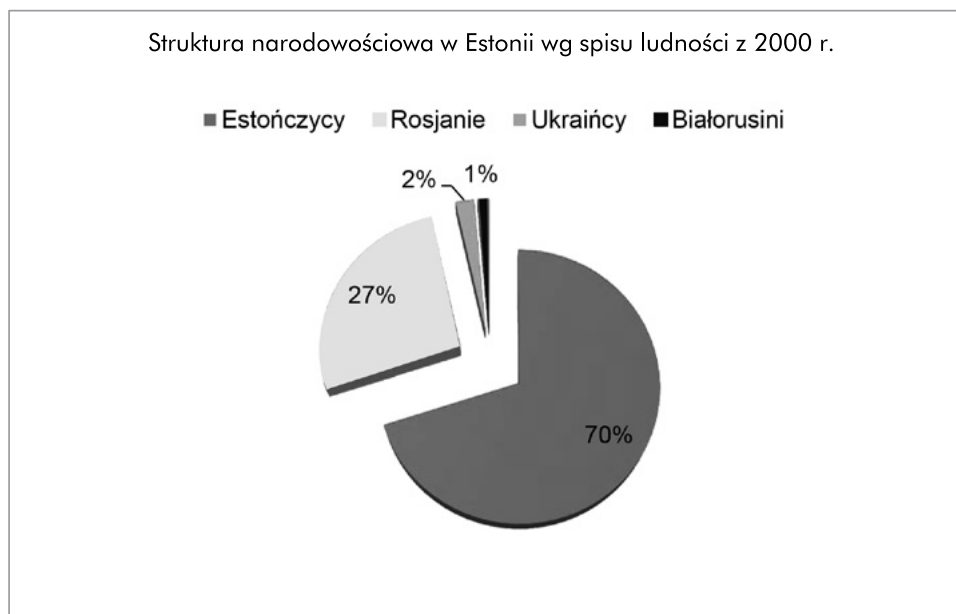
Za: Tridico P., *Trajektorie rozwoju społeczno-ekonomicznego w gospodarkach postkomunistycznych*, Zarządzenie Publiczne Nr 1(15)/2011, dostępny przez: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-e503ccc2-538c-4517-8132-37bdee228855/c/zp15-5.pdf>

⁵ Za: Brzeziecki A., Nocuń M., *Łukaszenka. Niedoszły car Rosji*, Znak, Kraków 2014.

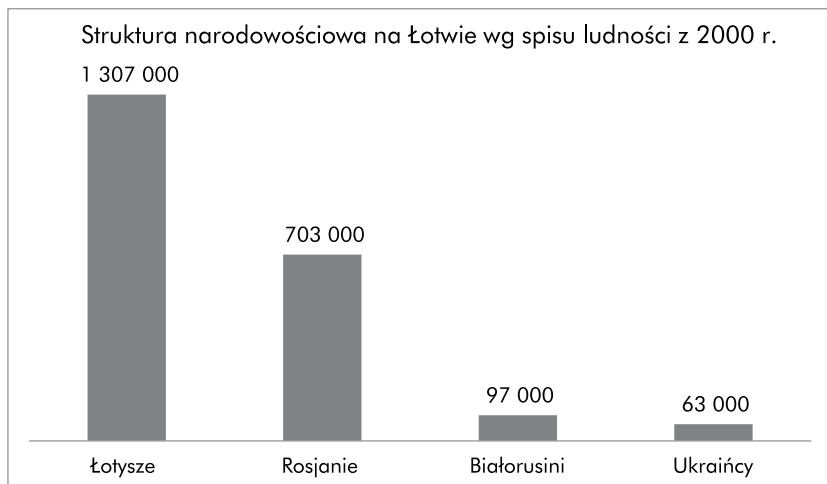

Na podstawie: Orłowski W., *Rosyjska waluta na wymarcu*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/rynek/edukatorekonomiczny/1615523,1,rosyjska-waluta-na-wymarcu.read>

ZAŁĄCZNIK NR 4

Na podstawie: Estonia — struktura etniczna, https://pl.wikipedia.org/wiki/Estonia#Struktura_etniczna

Na podstawie: Łotwa — demografia, <https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%81otwa#Demografia>

Struktura narodowościowa w Kazachstanie wg spisu ludności z 1999 r.

Narodowość	Liczba	Procentowy udział
Kazachowie	8 011 452	53,5%
Rosjanie	4 480 675	29,9%
Ukraińcy	547 065	3,7%
Uzbecy	370 765	2,5%

Na podstawie: Kazachstan — demografia, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kazachstan#Demografia>

Na podstawie: Ukraina — narodowości, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Ukraina#Narodowo%C5%9Bci_\(2001\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Ukraina#Narodowo%C5%9Bci_(2001))

Struktura narodowościowa republik północnego Kaukazu w 1989 r.			
Republika	Liczba ludności	Ludność rdzenna	Ludność rosyjskojęzyczna
Adygejska	432 000	Adygejczycy 120 000	70%
Czeczenia	1 290 000	Czeczeńcy 850 000	10-15%
Dagestan	1 823 000	Awarcy 600 000 Dargińcy 360 000 Kumycy 280 000 Lezgini 230 000 Lakowie 100 000	15%
Inguszetia	250 000	Ingusze 220 000	0%
Kabardyńsko-Bałkarska	768 000	Kabardyńcy 390 000 Bałkarowie 70 000	40%
Karaczajsko-Czerkieska	418 000	Karaczajowie 150 000 Czerkiesi 50 000 Abazowie 35 000	50%
Osetia Północna	638 000	Osetyńcy 520 000	20%

Na podstawie: Kuczyński M., *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–200. Tło historyczne i stan obecny*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2001, s. 36.

„Amerykanie nie będą popierać tych, którzy dążą do niepodległości w celu zastąpienia obcej tyranii lokalnym despotyzmem. Nie będą pomagać tym, którzy promują samobójczy nacjonalizm zbudowany na etnicznej nienawiści”⁶ — George W. Bush, prezydent USA, Kijów, sierpień 1991 r.

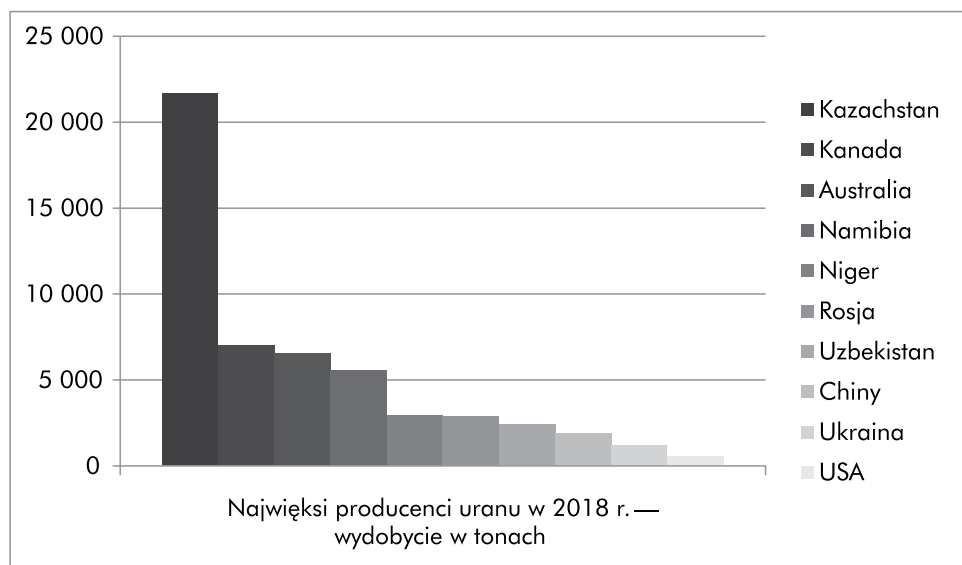
⁶ Za: Wilczak J., Johnsson P., *Jak 25 lat temu rozwiązywano Związek Radziecki*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1521735,1,jak-25-lat-temu-rozwiazywano-zwiazek-radziecki.read>

ZAŁĄCZNIK NR 5

(do wykorzystania w przypadku braku odpowiednich map w atlasach geograficznych)

Bogactwa mineralne wybranych krajów byłego ZSRR

Ukraina	Posiada węgiel kamienny, rudy żelaza, surowce skalne.
Kazachstan	Na jego terenie występują złoża surowców energetycznych (węgiel kamienny, ropa naftowa, gaz ziemny) oraz rudy żelaza, miedzi, cynku, ołowiu.
Azerbejdżan	Podstawową gałęzią gospodarki jest górnictwo ropy naftowej (stanowi on 82% całego PKB kraju). Dużą rolę odgrywa również gaz ziemny, ponadto wydobywa się rudy żelaza oraz miedzi.
Uzbekistan	Kraj posiada znaczące zapasy różnorodnych surowców mineralnych. Wśród nich wymienić można złoto (4. miejsce na świecie), miedź (11.), uran (7.), ołów i srebro.
Armenia	Dysponuje złożami: molibdenu, miedzi, złota.

Na podstawie: Lista krajów największych producentów uranu, https://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_kraj%C3%B3w_najwi%C4%99kszych_producent%C3%B3w_uranu

Ranking krajów ze względu na ilość wytwarzanych płodów rolnych

	żyto	pszenżyto	kukurydza	ziemniak	gryka	słonecznik	marchew
1	Niemcy	Polska	USA	Chiny	Rosja	Ukraina	Chiny
2	Rosja	Niemcy	Chiny	Indie	Chiny	Rosja	Rosja
3	Polska	Francja	Brazylia	Rosja	Ukraina	Argentyna	USA
4	Białoruś	Białoruś	Argentyna	Ukraina	Francja	Chiny	Uzbekistan
5	Ukraina	Rosja	Ukraina	USA	Polska	Rumunia	Ukraina

Na podstawie: Lista krajów będących największymi producentami produktów rolnych, https://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_kraj%C3%B3w_b%C4%99d%C4%85cych_najwi%C4%99kszymi_producentami_produkt%C3%B3w_rolnych

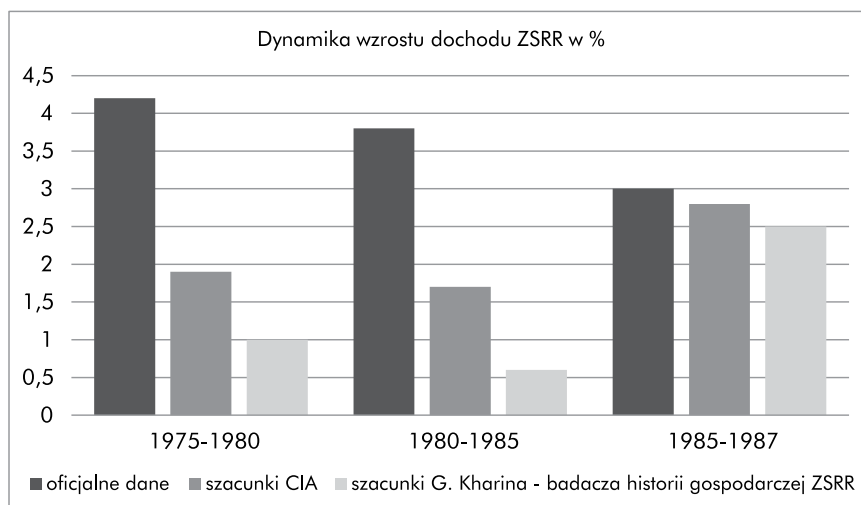
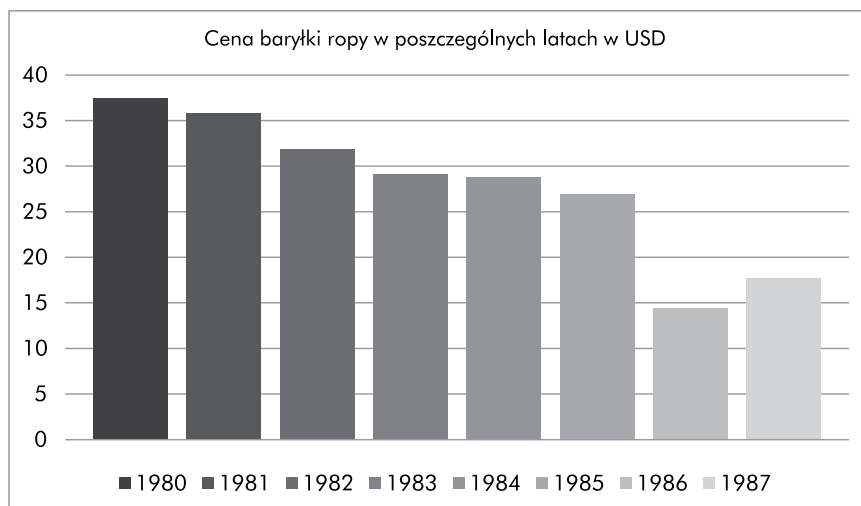
ZAŁĄCZNIK NR 6

„Pod względem wielkości terytorium — 22,4 mln km² — Związek Radziecki zajmuje pierwsze miejsce w świecie; pod względem liczby ludności — 249,2 mln — trzecie miejsce. Możliwości rozwojowe państwa o tak wielkiej powierzchni i tak dużym potencjale ludnościowym charakteryzuje m.in. stopień jego wyposażenia w bogactwa naturalne. Są one olbrzymie, w szeregu przypadków największe na świecie. Między innymi pierwsze miejsce w świecie zajmuje Związek Radziecki pod względem wielkości zbadanych zasobów węgla, rud żelaza, (...) ropy naftowej i gazu ziemnego”⁷.

„W styczniu tego roku wydobyte ropy naftowej przez Rosję wróciło do poziomu sprzed rozpadu Związku Radzieckiego. Rosyjskie ministerstwo ds. energii podało, że wydobyte ropy wyniosło 46 mln ton co oznacza, że dziennie wydobyto 10,88 mln baryłek ropy naftowej (jedna baryłka to 159 litrów). Styczniowe wydobyte gazu ziemnego osiągnęło 62 mld metrów sześciennych. To najwięcej od 25 lat”⁸.

⁷ Wojtowicz E., *Przemysł ZSRR na tle przemysłu światowego* [w:] „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Techniczne”, z. 8, 1980, s. 203, dostępny przez: <https://dspace.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/4591/Przemysl%20ZSRR%20na%20tle%20przemyslu%20swiatowego.pdf>

⁸ „Rzeczpospolita”, 2 II 2016 r.

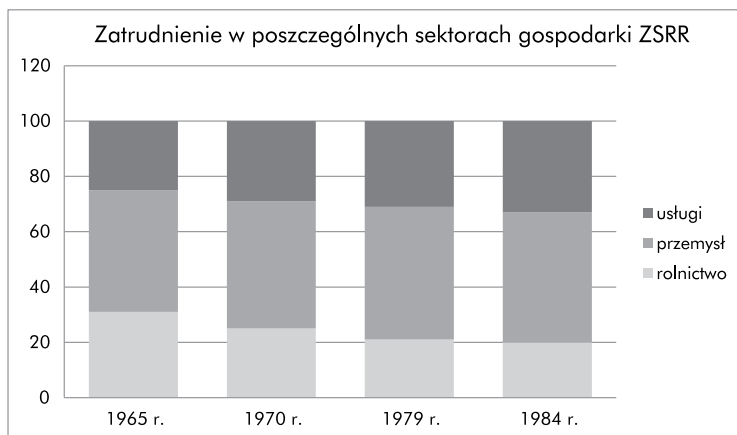
Na podstawie: Graph of Soviet National Income Growth, https://en.wikipedia.org/wiki/File:Graph_of_Soviet_National_Income_Growth.png

Porównanie gospodarek ZSRR i USA w 1989 r. wg danych CIA		
	ZSRR	USA
PKB (w mln \$)	2 659 500	5 233 300
PKB per capita (w \$)	9 211	21 082
Populacja	290 938 469	250 410 000
Siła robocza	152 300 000	125 557 000

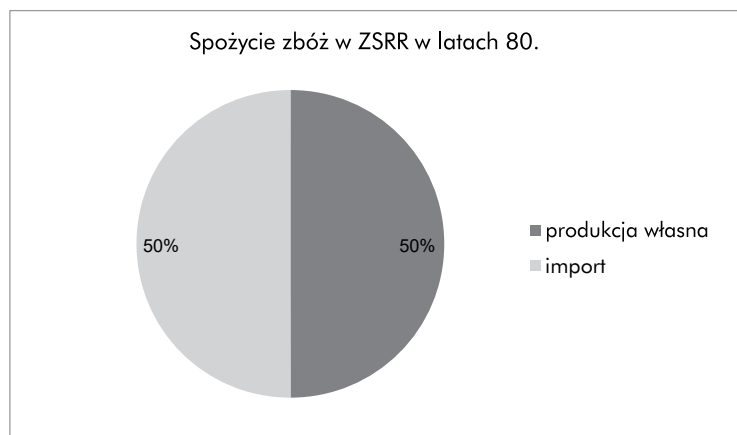
Na podstawie: *Economy of the Soviet Union*, https://pl.qwe.wiki/wiki/Economy_of_the_Soviet_Union

ZAŁĄCZNIK NR 7

„To właśnie ZSRR idzie pod prąd historii, odmawiając praw człowieka i ludzkiej godności swoim obywatelom. Znajduje się też w głębokich gospodarczych tarapatkach (...). Kraj, gdzie jedna piąta ludności jest zatrudniona w rolnictwie, nie jest w stanie sam się wyżywić. Gdyby nie znikomy sektor prywatny ledwo tolerowany w rolnictwie, kraj znajdowałby się na skraju klęski głodowej. Owe prywatne działki zajmują jedynie 3 proc. gruntów ornych, ale dają niemal jedną czwartą produkcji rolnej, w tym jedną trzecią mięsa i warzyw”⁹.

Na podstawie: *Economy of the Soviet Union*, https://pl.qwe.wiki/wiki/Economy_of_the_Soviet_Union

Na podstawie: Zieliński P., *Jak upadał Związek Radziecki*, <https://www.konflikty.pl/historia/czasy-najnowsze/jak-upadal-zwiazek-radziecki/#a3dd65902b849ce86>

⁹ Przemówienie Ronalda Reagana o „Imperium zła” — czerwiec 1983, brytyjska Izba Gmin, <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/teksty-zrodlowe/przemowienia/1126-przemowienie-ronalda-reagan-a-o-imperium-zla-czerwiec-1983-brytyjska-izba-gmin>

ZAŁĄCZNIK NR 8

„Najbardziej niesprzyjające chwile przeżywamy w zakładzie wówczas, gdy nie ma roboty (brak surowca). Gonimy wówczas po wydziale jak ogłupiałe, kłócimy się z mistrzem i kierownikiem. Chcemy zarobić i do zakładu przychodzimy po to, aby pracować, a nie marnować czas, którego i tak nam brakuje dla wypełnienia domowych obowiązków (...). Mimo że można wtedy wcale się nie napracować, po jakimś czasie każdy normalny człowiek ma tego dosyć”¹⁰ — Wypowiedź pracownicy zakładów państwowych

„Jak twierdzi Witalij Szłykow, publicysta dziennika »Wojenno-Promysliennyj Kurier«, od zakończenia II wojny światowej ZSRR przygotowywał się do decydującego uderzenia militarnego, które miało przynieść imperium globalne zwycięstwo. Temu celowi podporządkowano strukturę przemysłu obronnego, którego zadaniem było wyposażenie wielomilionowej armii, od amunicji strzeleckiej po strategiczne bombowce. Wynikała z tego przede wszystkim potrzeba stałego mobilizacyjnego uzupełniania parku maszynowego i zasobów surowcowych dla utrzymania »pod parą« mocy produkcyjnych, (...) na przykład huty aluminium wytwarzały takie ilości surowca, że w okresie pokoju większość produkcji trafiała natychmiast na wysypiska złomu. Stamtąd ponownie trafiała do hut, gdzie była powtórnie przetapiana (...). Celem nadrzędnym było bowiem utrzymanie huty w ciągłym ruchu, a w przypadku wybuchu wojny zapewnienie ilości aluminium niezbędnej do budowy tysięcy samolotów”¹¹.

„W rządzie ZSRR znajdowało się 63 ministrów i 23 kierowników urzędów z tytułami ministra, samych wicepremierów było 15, odpowiednio rozbudowane były rządy republikańskie [w poszczególnych republikach ZSRR, których było 15 — przyp. I.G.] i administracja terenowa. Była to cała klasa społeczna, licząca kilkaset tysięcy ludzi”¹².

„Każdy robotnik żywi od pięciu do siedmiu kierowników. Jesteśmy jak czarni niewolnicy! Nikt nie okazuje nam szacunku. Nikt nie słucha naszych żądań!”¹³ — wypowiedź górnika z Donbasu, 1989 r.

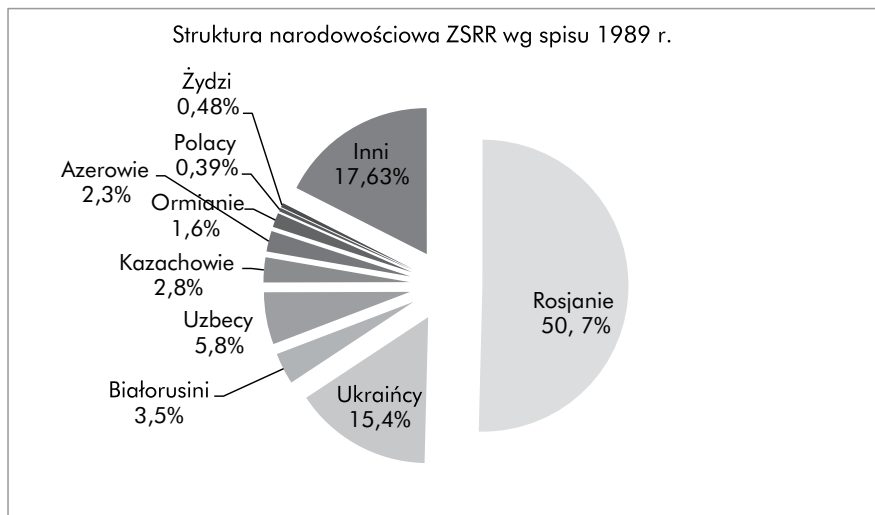
¹⁰ Za: Nowakowski K., *Niedobory w gospodarce a społeczeństwo i jednostka*, „Śląsk” Spółka z o.o., Katowice 1993, s. 113.

¹¹ Cheda R., *ZSRR: Historia złowieszczonego molocha*, „Rzeczpospolita” 28 V 2017, <https://www.rp.pl/Rzeczpospolita/305259852-ZSRR-Historia-zlowieszczonego-molocha.html>

¹² Czubiński A., *Europa XX wieku. Zarys historii politycznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, s. 376.

¹³ Za: Mykhnenko V., *Ukrainian miners and their defeat*, tłumaczenie autora scenariusza, http://www.policy.hu/mykhnenko/State_Society_Protest.pdf

ZAŁĄCZNIK NR 9

Na podstawie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Demografia_ZSRR

„On [Stalin] tak porozsiedlał narody, tak je pomieszzał i poprzesztawiał, że teraz nie można nikogo ruszyć, żeby nie ruszyć kogoś innego, żeby go nie skrzywdzić”¹⁴.

„W tych regionach sytuacja religijna jest nienormalna. Samozwańczy mułłowie kierują praktykami religijnymi i rytualnymi, kształtują opinie w mikrośrodkach”¹⁵. „Literaturnaja Gazieta”, 18 V 1988 r.

„Problem Karabachu wykorzystują oszuści, demagodzy polityczni i awanturnicy, ludzie, którzy nie chcą by pierestrojka doprowadziła do zmian w Armenii”¹⁶ — Michaił Gorbaczow, XII 1988 r.

„Słyszałeś pewnie o zajściach w Gruzji. Groźni wrogowie naszego systemu prowokowali nas hasłami. Krzyczeli nawet, że chcą wojsk NATO w swojej republice. Musieliśmy podjąć zdecydowane działania i bronić pierestrojki”¹⁷ — Michaił Gorbaczow, 9 IV 1989 r.

¹⁴ Kapuściński R., *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 1993, s. 144.

¹⁵ Za: Smoleń M., *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1999*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 356.

¹⁶ Tamże, Smoleń M., *Stracone dekady...*, s. 362.

¹⁷ Za: *Tak upadał ZSRR. Trzy tysiące ludzi i co z tego?*; <https://tvn24.pl/-1,1713721,0,1,tak-upadal-zsrr-3-tys-ludzi-i-co-z-tego,wiadomosc.html>

„Setki ludzi na Litwie, Łotwie i w Estonii wzięło udział w protestach przeciwko tajnym protokolom układu między Hitlerem i Stalinem, na mocy których wspomniane państwa straciły niepodległość. Mężczyźni, kobiety i dzieci stali, trzymając flagi i śpiewając pieśni narodowe. Wznoszono żądania unieważnienia Paktu [Ribbentrop-Mołotow]”¹⁸ — wiadomości radia BBC, 23 VIII 1989 r.

„Rada Najwyższa Republiki Litewskiej, reprezentując wolę narodu, orzeka i uroczyście oznajmia, że sprawowanie suwerennej władzy przez Państwo Litewskie, przerwane przez zagraniczne siły w roku 1940, zostaje przywrócone i od tej pory Litwa staje się ponownie niepodległym państwem.

Akt niepodległości z 16 lutego 1918 przyjęty przez Litewską Radę Państwową oraz dekret Zgromadzenia Konstytucyjnego z 15 maja 1920, dotyczący utworzenia demokratycznego Państwa Litewskiego, nigdy nie utraciły mocy prawnej i stanowią konstytucyjną podstawę Państwa Litewskiego.

Terytorium Litwy stanowi niepodzielną całość i konstytucja żadnego innego państwa nie ma na to wpływu.

Państwo Litewskie kładzie nacisk na przestrzeganie powszechnie uznanych zasad prawa międzynarodowego. Uznaje zasadę nienaruszalności granic, sformułowaną w Akcie Końcowym Konferencji na temat Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w Helsinkach w roku 1975 i zapewnia przestrzeganie praw człowieka, praw obywatela oraz praw wspólnot etnicznych.

Rada Najwyższa Republiki Litewskiej, reprezentująca suwerenną władzę, na mocy niniejszego Aktu wprowadza w czyn suwerenność państwa”¹⁹.

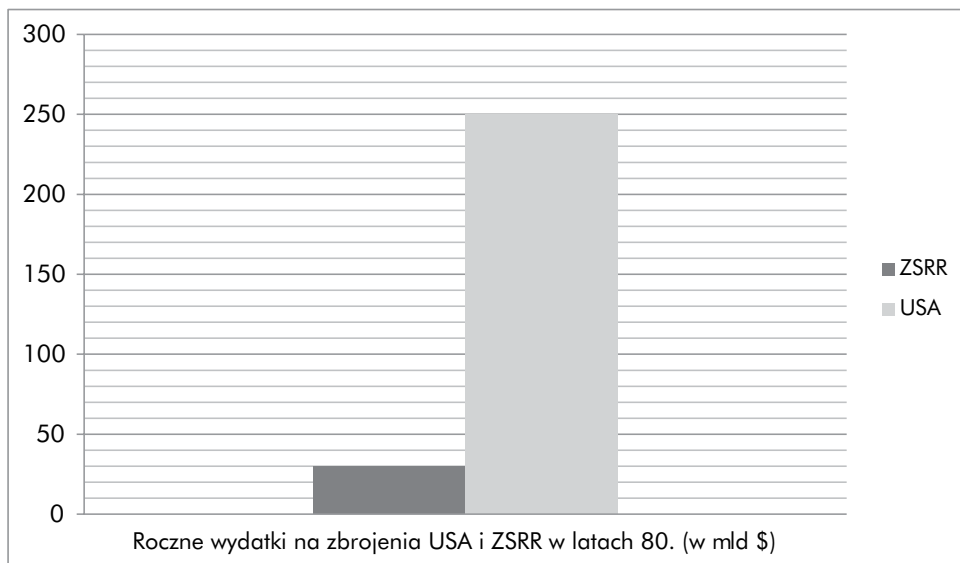
ZAŁĄCZNIK NR 10

„Armia Czerwona ma nad nami przewagę dwa do jednego, a licząc rezerwy cztery do jednego. Wydają na zbrojenia o 50% więcej niż my. Ich marynarka wojenna przewyższa nas dwa razy w liczbie okrętów wojennych i łodzi podwodnych. Mają od nas trzy razy więcej dział i cztery razy więcej czołgów. Sowieckie strategiczne pociski nuklearne są potężniejsze od naszych. Pocisków tych mają również więcej niż my. W świetle tych dowodów staje się jasne, że jesteśmy dopiero numerem dwa w świecie,

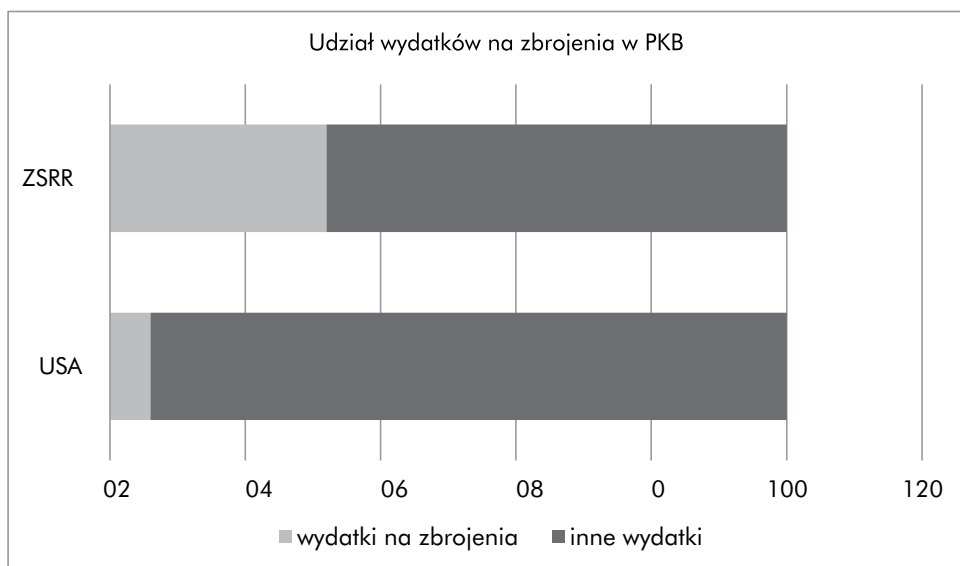
¹⁸ Za: *Bałtycki łańcuch żywych rąk*; <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/670188,Baltycki-lancuch-zywych-rak>

¹⁹ Akt Przywrócenia Państwa Litewskiego, Wilno, 11 III 1990 r.; https://pl.wikipedia.org/wiki/Akt_Przywr%C3%B3cenia_Pa%C5%84stwa_Litewskiego#/media/Plik:Act_of_Restoration_of_Independence_of_Lithuania_1990-03-11.png

na którym bycie drugim najlepszym jest niebezpieczne, jeśli nie zgubne”²⁰ — Ronald Reagan, 31 III 1976

Na podstawie: *Sytuacja Związku Sowieckiego i jej wpływ na PRL w drugiej połowie lat 80.*; <https://nowahistoria.interia.pl/prl/news-sytuacja-zwiazku-sowieckiego-i-jej-wplyw-na-prl-w-drugiej-po,nId,1433172>

Na podstawie: *Sytuacja Związku Sowieckiego i jej wpływ na PRL w drugiej połowie lat 80.*; <https://nowahistoria.interia.pl/prl/news-sytuacja-zwiazku-sowieckiego-i-jej-wplyw-na-prl-w-drugiej-po,nId,1433172>

²⁰ Za: Reagan R., *Moja wizja Ameryki. Najważniejsze przemówienia prezydenta Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 2004, s. 75.

„Szef kancelarii prezydenta Don Regan zauważył, że Gorbaczow przejmował się SDI²¹ do granic obsesji; w Rejkiawiku wręcz zaproponował, że wyeliminuje wszystkie pociski nuklearne, jeśli tylko Reagan zrezygnuje z systemu obrony raketowej”²² — Paul Kengor, historyk, autor biografii R. Reagana

„Gdy rozmawialiśmy o SDI, już sama myśl o tym, że jeśli nie zakończymy wyścigu zbrojeń, będziemy musieli budować coś podobnego do programu kosmicznego USA — była dla Gorbaczowa przerażająca”²³ — Aleksander Biessmiertnych, wiceminister spraw zagranicznych ZSRR.

²¹ SDI (Strategic Defense Initiative) — amerykański program strategicznej obrony przeciwraketowej krajów NATO przed atakiem balistycznym ze strony Związku Radzieckiego. Zainicjowanie programu ogłoszone zostało 23 III 1983 r. przez prezydenta USA R. Reagana. Budowa systemu SDI miała trwać 17 lat (do 2000 r.) i kosztować 125 miliardów dolarów.

²² Za: Krajewski A., *Gwiazdne wojny — przebudzenie*; <https://wei.org.pl/article/gwiazdne-wojny-przebudzenie/>

²³ Tamże.